

Prof. dr hab. Stanisław Kunikowski

Wkład towarzystw ogólnych i regionalnych oraz towarzystw specjalistycznych w rozwój dyscyplin i dziedzin nauki

Towarzystwa naukowe stanowią – obok Polskiej Akademii Nauk, wyższych uczelni i instytutów naukowych – ważne ogniwo polskiej nauki. Dzieje poszczególnych towarzystw naukowych i ich osiągnięcia na przestrzeni wieków wnoszą istotny wkład w rozwój wielu dziedzin i dyscyplin naukowych. W odróżnieniu od innych państw, w Polsce towarzystwa naukowe odegrały o wiele większą rolę, wynikającą chociażby ze specyficznej sytuacji politycznej, w jakiej przyszło im funkcjonować.

Rozwój społecznego ruchu naukowego w Polsce sięga tradycjami okresu odrodzenia. Niemały wpływ na jego powstanie miał także bujny rozkwit zachodnioeuropejskich akademii i towarzystw naukowych, korzystających zresztą ze znacznego wsparcia mecenatu państwowego. Za najstarsze stowarzyszenie, nie tylko w Polsce, ale również w Europie Środkowej i Wschodniej, uznawane jest, założone w Krakowie około 1489 roku Bractwo Literackie Nadwiślańskie (Sodalitas Litteraria Vistulana). Znaleźli się w nim ludzie pochodzący z różnych kręgów społecznych. Obok wykładowców z Uniwersytetu Krakowskiego, m.in. Wojciecha z Brudzewa, byli studenci, mieszczenie i szlachta krakowska, osoby pochodzące ze sfer dworskich, chociażby Andrzej Róża Boryszowski, późniejszy arcybiskup lwowski, a następnie gnieźnieński, czy Piotr Bniński, biskup przemyski oraz kujawski. Na spotkaniach podejmowano dyskusje z zakresu nauk filozoficznych, prawniczych i przyrodniczych.

Ze wszystkich ośrodków mających wpływ na rozwój nauki w Polsce, dużą rolę odegrał Gdańsk. Miasto to ze względu na dogodne położenie geograficzne, potencjał ekonomiczny i intelektualny, najszybciej dostosowało się do wymogów współczesnej Europy. Ośrodek gdański rozwijał zarówno nauki humanistyczne, jak i matematyczno-przyrodnicze i lekarskie. Te właśnie dziedziny były przedmiotem działalności towarzystw naukowych w Europie Zachodniej. W 1720 roku w Gdańsku powstało z inicjatywy gdańskich mieszczan Societas Litteraria. Towarzystwo to zajmowało się, oprócz wiodących zagadnień historycznych, również problematyką prawną i moralną, naukami fizycznymi, matematycznymi i literaturą. Członkowie Towarzystwa dokonywali m.in. doświadczeń z energią elektryczną, rozprawiali nad przeszłością i przyszłością Rzeczypospolitej. Towarzystwo Literackie przygotowało grunt do powstania w Gdańsku w 1743 roku, a więc 23 lata później, towarzystwa o charakterze przyrodniczym, któremu w 1756 roku Król August III nadał tytuł Królewskiego Towarzystwa Naukowego. Towarzystwo publikowało prace badawcze swoich członków, utrzymywało kontakt z ośrodkami za granicą, zorganizowało bi-

biotekę i obserwatorium astronomiczne. Pojawiła się nawet koncepcja przekształcenia Towarzystwa w Akademię Nauk na wzór akademii zachodnich.

W Warszawie ruch naukowy powstał później niż w Krakowie i Gdańsku. Jego inicjatorami nie było bogate mieszczaństwo, ale tworząca się inteligencja o rodowodzie mieszczańskim, niekiedy i plebejskim, przedstawiciele świata kultury bądź mieszkający w Warszawie cudzoziemcy. Tak powstało w 1765 roku Towarzystwo Literackie, Towarzystwo Warszawskie Fizyczno-Chemiczne utworzone w 1767 roku czy też Towarzystwo Nauk Fizycznych założone w 1777 roku.

Działalność Towarzystwa Czytelniczego Józefa Andrzeja Załuskiego, obiady czwartkowe, a więc cotygodniowe zebrania ówczesnej elity intelektualnej u króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, Towarzystwo do Książ Elementarnych z Ignacym Potockim, Grzegorzem Piramowiczem, Hugo Koffłatajem, Józefem Wybickim stanowiły niewątpliwie surogat akademii czy też towarzystw naukowo-literackich.

Lata niewoli narodowej 1795-1918 były dla polskich towarzystw naukowych i stowarzyszeń naukowo-kulturalnych okresem ich faktycznych narodzin. Powstałe w okresie zaborów towarzystwa naukowe, zarówno te o charakterze ogólnym bądź regionalnym, ale także i specjalistycznym, stały się z biegiem lat jedynymi instytucjami, w których kultywowano polskie tradycje narodowe, ale także miejscem, które dawało możliwość rozwijania nauki, w której widziano istotny czynnik rozwoju kraju. Nauka, uprawiana indywidualnie, zaczęła być zastępowana pracą zespołową osób działających w różnych dziedzinach. Zaistniała więc konieczność rozwiązywania problemów badawczych poprzez wzajemne kontakty, wymiany myśli, ale także publiczne dyskusje nad poszczególnymi osiągnięciami w danej dziedzinie.

Przełomową datą w dziejach społecznego ruchu naukowego na ziemiach polskich pod zaborami był 23 listopada 1800 roku, w którym to dniu utworzono Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Warszawie – pierwsze zinstytucjonalizowane towarzystwo naukowe, które wykazało się konkretnym dorobkiem naukowym. Towarzystwo postanowiło utworzyć pięć wydziałów: nauk wyzwolonych, historii i starożytności, prawa, nauk fizycznych i nauk matematycznych. Podejmowane prace badawcze i wydawnicze miały duże znaczenie dla nauki polskiej. Wśród tych przedsięwzięć na uwagę zasługiwały studia nad językiem polskim, jego słownictwem (Samuel Bogumił Linde), gramatyką (Onufry Kopczyński), ortografią, studia dotyczące historii Polski, w tym także historii gospodarczej, historii nauk prawnych, literatury i sztuki. Z dużym powodzeniem podejmowano się tam też badań z zakresu rolnictwa, medycyny, ekonomii, fizyki, matematyki i chemii.

Członkowie Towarzystwa starali się nadać swojej organizacji status instytucji ogólnopolskiej. Warszawskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, pomimo burzliwych wydarzeń historycznych, jakie miały miejsce na początku XIX wieku, działało nieprzerwanie aż do 1832 roku, kiedy to w wyniku represji carskich zostało rozwiązane, dzieląc los innych instytucji polskich, z założonym w 1816 roku Uniwersytetem Warszawskim włącznie. Towarzystwo Warszawskie miało niemały wpływ na powstanie innych towarzystw naukowych w zaborze rosyjskim, m.in. w Lublinie w 1818 roku i Płocku w 1820 r.

Likwidacja Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, jak również pozostałych towarzystw o charakterze naukowym, była przyczyną zahamowania społecznego ruchu naukowego w Królestwie Polskim w zakresie rozwoju badań naukowych, publikowania wyników tychże badań, popularyzacji nauki w szerokich kręgach

społeczeństwa ówczesnego zaboru rosyjskiego. Pewną namiastką wspierania badań naukowych w tamtym czasie było utworzenie w 1881 roku Kasy im. doktora Józefa Mianowskiego przez ówczesnego rektora Szkoły Głównej Warszawskiej. Była ona do chwili utworzenia w 1907 roku Towarzystwa Naukowego Warszawskiego jedyną organizacją, która odgrywała znaczącą rolę w życiu naukowym Królestwa Polskiego. Tylko w ciągu pierwszych 15 lat działalności Kasa Mianowskiego udzieliła 435 zasiłków na prowadzenie prac naukowych. Utworzone w 1907 roku Towarzystwo Naukowe Warszawskie, nawiązujące w pewnym sensie do Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, działało organizacyjnie poprzez trzy wydziały: językoznawstwa i literatury, nauk antropologicznych, społecznych, historii i filozofii, nauk matematycznych i przyrodniczych. Poszczególne wydziały powoływały do życia komisje naukowe, tworzyły pracownie i gabinety.

Na wydziale językoznawstwa i literatury utworzono w 1908 roku komisję językową na czele z Gabrielem Korbutem. W 1910 roku dzięki Bronisławowi Chlebowskiemu powstała komisja do badań nad historią literatury. Najwyższą działalność przejawiał wydział nauk matematycznych i przyrodniczych, który szczególny nacisk kładł na tworzenie pracowni naukowych, z czasem mających przekształcić się w instytuty naukowe. Do najprężniej działających na tym wydziale należały komisje: meteorologii, geografii, astronomii, fizjografii, posiadającej odrębne sekcje – antropologiczną, meteorologiczną, geologiczną, botaniczną i zoologiczną. Powstał tam też szereg pracowni, jak np. neurologiczna czy mineralogiczna.

Dzięki zaangażowaniu grona wybitnych autoritetów naukowych udało się Towarzystwu Warszawskiemu osiągnąć z czasem rangę największego w Królestwie Polskim stowarzyszenia naukowego o zasięgu ogólnopolskim.

Jednym z ważniejszych elementów towarzystw powstałych w okresie zaborów były biblioteki naukowe. Działalność bibliotek w późniejszym okresie, a więc po 1907 roku, przyczyniła się walnie do powstawania sieci bibliotek publicznych, tak rozpowszechnionych w okresie międzywojennym oraz bibliotek specjalistycznych, powstających przy różnych instytucjach naukowych czy wyższych uczelniach. Takimi bibliotekami były m.in.: biblioteka Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Towarzystwa Naukowego Płockiego, Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie.

Zastanawiającym jest, dlaczego w Wielkopolsce nie podejmowano prób utworzenia towarzystwa na wzór Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Jednym z powodów była chęć miejscowych działaczy, aby utworzyć uniwersytet. Zabiegi te trwały nieprzerwanie do 1855 roku. Dopiero w 1857 roku odbyło się walne zgromadzenie założycielskie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, w którym wzięły udział 42 osoby. Z kolei na Pomorzu dodatkową przyczyną trudności związanych z utworzeniem towarzystwa naukowego był brak inteligencji polskiej. Dopiero w 1875 roku ziściła się idea utworzenia Towarzystwa Naukowego w Toruniu. Istotne znaczenie dla obu wiodących w zaborze pruskim towarzystw naukowych miało stworzenie warunków, które ułatwiałyby ich członkom prowadzenie działalności badawczej.

W Towarzystwie Przyjaciół Nauk w Poznaniu prowadzone badania dominowały na wydziale przyrodniczym, wydziale historycznym i wydziale lekarskim. Z kolei w Toruniu swoją aktywność badawczą przejawiały wydział historyczno-archeologiczny, teologiczny i lekarsko-przyrodniczy. Wiele uwagi poświęciły towarzystwa naukowe w Toruniu i Poznaniu tworzeniu własnych zbiorów muzealnych oraz,

podobnie jak w innych towarzystwach naukowych na ziemiach polskich pod zaborami, gromadzeniu zbiorów bibliotecznych pod przyszłe biblioteki naukowe. Gromadzone z takim trudem przez lata zbiory biblioteczne zostały wykorzystane przy tworzeniu uniwersytetów w Poznaniu w 1919 roku i w 1945 roku w Toruniu. Zresztą przy tworzeniu obu uniwersytetów istotną rolę odegrały środowiska naukowe skupione wokół Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk oraz Towarzystwa Naukowego w Toruniu.

Podobnie rzecz się miała przy tworzeniu w 1915 roku w Warszawie uniwersytetu i politechniki. Kadra profesorska obu uczelni składała się w większości z członków Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Dzięki wysoko wyspecjalizowanej kadrze naukowej Towarzystwa Warszawskiego powstało wiele instytucji państwowych i instytutów naukowych w niepodległej Polsce.

Warto w tym miejscu wspomnieć o środowisku krakowskim, które odegrało w okresie zaborów i po odzyskaniu w 1918 roku niepodległości wyjątkową rolę w rozwoju nauki i kultury. Taką rolę odegrało utworzone w 1815 roku Towarzystwo Naukowe Krakowskie, które w odróżnieniu od innych podobnych na ziemiach polskich towarzystw było nierozzerwalnie związane z Uniwersytem Krakowskim. Na uwagę zasługiwała działalność naukowo-badawcza na sześciu wydziałach: teologii, prawa, medycyny, matematyki, literatury oraz gospodarstwa i wiadomości technicznych. Dużą aktywność przejawiały komisje: balneologiczna, fizjograficzna, archeologiczna, bibliograficzna, językowa i historyczna. Po raz pierwszy pojawiła się koncepcja stworzenia służb konserwatorskich. Do trwałego dorobku Towarzystwa należy zaliczyć utworzenie dwóch muzeów: archeologicznego i przyrodniczego. Po likwidacji w 1832 roku Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Towarzystwo Krakowskie reprezentowało naukę polską na arenie międzynarodowej. W 1872 roku Towarzystwo uległo przekształceniu w Akademię Umiejętności, co znacznie umocniło aspiracje jej członków do objęcia opieką naukową wszystkich ziem polskich.

Ten akademicki charakter korporacji ludzi nauki, wzorowany na zagranicznych akademiach, z czasem stał się przykładem dla polskich towarzystw naukowych, zmierzających w kierunku organizacji akademickich, co było szczególnie widoczne w okresie międzywojennym, ale także i po 1945 roku.

Niewątpliwie cenną inicjatywą Akademii było wspieranie ogólnopolskiego ruchu naukowego. Zamierzenia te realizowano przede wszystkim poprzez organizowanie ogólnopolskich zjazdów naukowych.

Rozwój nauki w Polsce w drugiej połowie XIX wieku sprawił, że społeczny ruch naukowy swymi celami, zadaniami, strukturami organizacyjnymi zaczął się różnicować. Działalności towarzystw naukowych ogólnych towarzyszyły już coraz liczniejsze towarzystwa naukowe specjalistyczne. Skupiały one przede wszystkim pracowników określonych dziedzin i dyscyplin naukowych. Druga połowa XIX wieku przynosi znaczny wzrost liczby towarzystw specjalistycznych, w zakresie nauk medycznych, humanistycznych, rolniczych i leśnych. Wśród tychże towarzystw na czoło wysuwały się nauki medyczne. Już w 1807 roku powstało Towarzystwo Lekarskie Wileńskie, w 1820 roku Towarzystwo Lekarskie Warszawskie, przekształcone w 1851 roku w Polskie Towarzystwo Lekarskie. Do I wolny światowej powstały m.in. takie towarzystwa medyczne jak: Towarzystwo Lekarskie Krakowskie, Towarzystwo Chirurgów Polskich, Warszawskie Towarzystwo Chirurgów, Warszawskie To-

warzystwo Higieniczne, Kaliskie Towarzystwo Lekarskie i wiele innych stowarzyszeń grupujących m.in. balneologów, onkologów, pulmonologów, stomatologów, okulistów, pediatrów i wiele innych zawodów. Podobny rozwój towarzystw naukowych specjalistycznych nastąpił w dziedzinach nauk rolniczych, leśnych i humanistycznych.

Powstanie niepodległego państwa polskiego w 1918 roku wiązało się z tworzeniem zinstytucjonalizowanych organizacji naukowych i kulturalnych. To spowodowało, że towarzystwa naukowe coraz bardziej zaczęły zmierzać w kierunku organizacji skupiających ludzi zawodowo uprawiających naukę. Towarzystwa naukowe o profilu ogólnym, wraz z rozwojem różnych dziedzin nauki i kultury, przyczyniły się do powstawania towarzystw specjalistycznych oraz różnorodnych organizacji społecznych i kulturalnych.

Nową organizacją, również o charakterze społecznym, w okresie międzywojennym była utworzona w 1920 roku Akademia Nauk Technicznych, wypełniająca swoistą lukę na mapie organizacji polskiej nauki, gdyż ani Polska Akademia Umiejętności ani Towarzystwo Naukowe Warszawskie nie zajmowały się w pełni naukami technicznymi. W okresie międzywojennym wkład poszczególnych towarzystw naukowych w rozwój nauki polskiej był znaczący. Szczególnie rozwinęła się działalność wydawnicza. Towarzystwa naukowe, tzw. akademickie, rozwinęły na szeroką skalę działalność naukową i badawczą przyczyniając się do rozwoju różnych dziedzin i dyscyplin naukowych. Należy podkreślić, iż badania te prowadzone były niejednokrotnie wspólnie z uczelniami wyższymi, a wyniki tychże badań były przedmiotem działalności wydawniczej towarzystw naukowych.

W swoim wystąpieniu skupiłem się głównie na wątku rozwoju towarzystw naukowych i specjalistycznych do 1939 roku. Nie ulega wątpliwości, że wkład towarzystw naukowych w rozwój polskiej nauki jest olbrzymi. Można by zadać pytanie, w jakim miejscu znalazłaby się niepodległa w 1918 roku Rzeczpospolita, gdyby nie aktywność społecznego ruchu naukowego stojącego w okresie niewoli narodowej, m.in., na straży dziedzictwa narodowego społeczeństwa polskiego i jego wielopokoleniowej tradycji.

Wkład towarzystw naukowych w rozwój nauki polskiej po 1945 roku, pomimo oczywistych względów politycznych, był znaczący, a nawet – mógłbym rzec – imponujący.

Niemniej jednak pozostawiam Państwa z dość obszerną literaturą, która ukazała się w ostatnim czasie, a mianowicie pozycjami:

- *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 1 Warszawa 2004,
- *Towarzystwa naukowe w Polsce – dziedzictwo, kultura, nauka, trwanie*, red. Z. Kruszewskiego, Warszawa 2013 (w której omówiono działalność ponad 60 towarzystw naukowych ogólnych, specjalistycznych i naukowo-technicznych),
- *Spółeczny ruch naukowy w Polsce. Historia i przyszłość*, Warszawa 2014,

a także publikacją będącą pokłosiem II Kongresu Towarzystw Naukowych, który odbył się w Poznaniu w 2018 roku.

Bibliografia

- E. Hałoń, *Towarzystwa naukowe w Polsce. Przeszłość i teraźniejszość*, Warszawa 2003.
- S. Kieniewicz, *Od Towarzystwa Przyjaciół Nauk do Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, „Nauka Polska” 1983, nr 3-4.
- S. Kunikowski, *Towarzystwa naukowe ogólne w Polsce w XIX i XX wieku*, Włocławek 1999.
- Perspektywy regionalnych towarzystw naukowych w Polsce*, red. Z. Kruszewski, Warszawa 2015.
- W. Rolbiecki, *Towarzystwa naukowe w Polsce*, Warszawa 1972.
- B. Suchodolski, *Rola Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk w rozwoju kultury umysłowej w Polsce*, Warszawa 1951.
- Spółeczny ruch naukowy w Polsce. Historia i przyszłość*, red. Z. Kruszewski, S. Kunikowski, A. Kansy, T. Majsterkiewicz, Warszawa 2014.